

Caprins

Preambul	7
Capitolul 1	
Introducere	9
Capitolul 2	
Stadiul actual al cercetărilor	25
Capitolul 3	
Formă, expresivitate arhitecturală și sistem constructiv; percepție și simbolistică a formelor	33
Capitolul 4	
Construcțiile de cult creștin între funcțiune concretă și simbolică	51
Capitolul 5	
Evoluția expresivității arhitecturale a formelor constructive ale bisericilor	71
Capitolul 6	
Concluzii în urma cercetării evoluției istorice: cupola, element definitoriu al bisericilor ortodoxe	115
Capitolul 7	
Subiect de analiză: cupola	125
Capitolul 8	
Concluzii	155
Note	167
Bibliografie selectivă	179
Lista figurilor și textul explicativ	183

Capitolul 1 Introducere

Subiectul propus, *relația dintre expresivitatea arhitecturală și sistemul constructiv al edificiilor de cult creștin*, a fost ales pentru a satisface necesitatea unei analize teoretice, care privește chiar și numai o fațetă a unei topici complexe, referitoare la un program de arhitectură ce apare foarte frecvent astăzi în România. Expresivitatea arhitecturală nu este numai o caracteristică esențială care determină forma construcției de cult, ci este una dintre funcțiunile importante ce trebuie îndeplinite. Sistemul constructiv mijlocește realizarea formelor expresive, deseori de excepție, ale edificiilor.

1.1. Hiatus valoric în construcția de biserici

O dată părăsite formele de construcție medievale, arhitectura edificiilor de cult din România a intrat într-o perioadă de criză. Această criză, care a început încă din primele decenii ale secolului al XIX-lea, s-a manifestat diferit în timp. În secolul al XIX-lea, o dată cu apariția unor tendințe de sorginte occidentală, se poate observa o inadecvare a cultului la noile forme arhitecturale. După Unire, în perioada dintre cele două războaie mondiale, bisericile realizate în stil neoromânesc sau neobizantin au reprezentat în majoritatea cazurilor eșecuri, aceste tendințe stilistice opunându-se concepțiilor arhitecturale ale vremii. După cel de-al doilea război mondial, puterea comunistă a limitat drastic construcția de biserici. Dacă edificiul de cult cedase locul din prim-planul activităților constructive din țările române încă de

la sfârșitul secolului al XIX-lea, o dată cu modernizarea statului, ultimele decenii ale secolului al XX-lea au marcat întreruperea totală a activității în domeniu. Nu este vorba numai de încetarea proiectării și edificării de biserici în această ultimă perioadă, ci și de limitarea cercetării teoretice privind construcția de cult la problemele istorice și artistice, omițându-se multiplele valențe ce apar atât la nivel social, cât și spiritual. Aspectele istorice și artistice, deși reprezentând o contribuție meritorie, s-au dovedit o prea slabă verigă de legătură peste timp. Desigur, au existat numeroase lucrări, studii și teze de doctorat în domeniul teologic, dar acestea au fost, în majoritatea cazurilor, izolate, din voință politică, într-o zonă paralelă cu cea a vieții laice. În aceste condiții, activității actuale de edificare a construcțiilor de cult, care a suferit o întrerupere pe o perioadă de timp importantă (un hiatus, de fapt), îi lipsește experiența necesară.

De altfel, în lumea ortodoxă în general, atât în spațiul european, cât și în alte zone geografice unde există comunități de acest rit, bisericile moderne reiau forme tradiționale bizantine sau ale unor arhitecturi naționale anume și nu reprezintă niște modele de urmat. Se poate vorbi deci despre un hiatus valoric în creația relativ recentă de arhitectură ecleziastică ortodoxă. Acesta se resimte astăzi, când în România se observă un elan deosebit în domeniul construcției de biserici.

1.2. Construcția de biserici, o problemă actuală

Edificarea de construcții de cult jalonează întreaga istorie a arhitecturii, indiferent de religie, loc și timp, ca o permanență spirituală și o necesitate. Biserica creștină nu face excepție de la această regulă. Creștinismul, devenit în timp suportul civilizației europene, a ființat, în primă instanță, fără a-și fi realizat construcții de cult proprii. Acestea nu au întârziat însă să apară, după recunoașterea sa oficială, în Imperiul Roman, în anul 313 și, în timp, să prolifereze și să își câștige calitatea de program prioritar în producția de arhitectură. Construcția bisericească este un program peren și permanent actual de-a lungul a aproape

două milenii de creștinism, pe întinsele teritorii unde el a fost îmbrățișat ca religie.

Biserica Catolică, deși zguduită și divizată de Reformă și de apariția diverselor culte protestante, a rezistat în timp. Biserica Ortodoxă nu a cunoscut astfel de seisme, păstrându-și unitatea milenară. Ea a avut însă de înfruntat, timp de secole și pe teritorii întinse, ocupația otomană și, în ultimele decenii, prigoana regimurilor totalitare așa-zis „comuniste”. Regimurile introduse în cvasitotalitatea statelor cu populații majoritar ortodoxe, bazate pe ideologia marxistă, implicit pe materialism, au propovăduit ateismul și deci dispariția necesară a religiei în societatea fără clase a viitorului. Ele au instaurat un control sever asupra activităților clerului, mai agresiv în Rusia, mai permisiv în România, într-o anumită perioadă, și chiar în Bulgaria și Albania. Prin această politică se explică nu numai demolarea a numeroase biserici, ci și sistarea aproape în întregime a construcțiilor noi. Lipsa de biserici apare evidentă și acută în cartiere și orașe noi.

Biserica Ortodoxă a supraviețuit însă acestei agresiuni, credința devenind una dintre formele de reacție a populației împotriva regimului totalitar. O dată cu redobândirea libertății de credință, după căderea regimurilor totalitare în anul 1989, bisericile ortodoxe și-au recâștigat o poziție semnificativă. Dar ele trebuie să facă față problemelor inerente ce decurg dintr-o lungă perioadă de stagnare. Grecia a fost singurul stat ortodox care nu a suferit dominația sovietică și a cărei viață religioasă nu a fost afectată de ideologia materialistă introdusă după cel de-al doilea război mondial în celelalte state ale zonei. Dar, datorită sistemului de organizare ortodox cu biserici naționale autocefale, ea reprezintă doar un exemplu al unei relative normalități în funcționarea ecleziastică, și nu neapărat un model ce poate fi generalizat (de altfel, Grecia, ca și celelalte state balcanice, a cunoscut o lungă perioadă de stagnare a culturii creștine datorată secolelor de ocupație otomană).

În acest cadru general, Biserica Ortodoxă Română trăiește o puternică renaștere teologică după schimbările politice din 1989¹. Redobândirea libertății de cult și acțiunile de încurajare

și propovăduire a credinței întreprinse de Biserica Ortodoxă au dus la o creștere explozivă a importanței și audienței acesteia în cadrul populației. Anumite caracteristici specifice, care vor fi prezentate mai jos, fac ca programul de cult să apară actualmente frecvent în România. Edificarea de noi biserici se impune ca o necesitate socială stringentă. În consecință, se poate constata că fiecare localitate urbană, mai mare sau mai mică, precum și cele mai importante localități rurale, își au șantierul sau șantierele bisericești. Dar evoluția explozivă amintită, efect al deceniilor de restricții, a dus în mod inerent și la excese, inclusiv în construcția de edificii de cult.

Iată câteva cauze majore care au făcut necesară construcția de biserici:

- impedimente nenumărate, dacă nu o interdicție efectivă în ceea ce privește edificarea de biserici noi timp de aproape cincizeci de ani;
- creșterea numărului enoriașilor parohiilor urbane ca urmare a creșterii densității construcțiilor; acest proces, început încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, a fost agravat după cel de-al doilea război mondial; creșterea se cifrează, pentru o parohie bucureșteană de exemplu, de la 600 de enoriași în 1838, la 1500 – 2000 și chiar, în unele cazuri, la 25.000 de enoriași pentru o parohie²;
- dispariția unor parohii prin demolarea unor biserici, în primul rând în București, de exemplu Sfânta Vineri sau biserica Enei, pentru a nu aminti decât două exemple din plin centrul orașului;
- lipsa dramatică de lăcașuri de cult mai ales în localități urbane, ca urmare a industrializării și urbanizării forțate, care au avut ca efect strămutarea unui important fragment de populație rurală la oraș, de cele mai multe ori în locuințele colective ale unor mari cartiere. Creșterea de populație urbană este semnificativă după cel de-al doilea război mondial. Astfel, în 1948, populația urbană se cifra doar la 3,7 milioane de locuitori, reprezentând 23,4 % din populația țării. Ea a crescut

până în 1970 cu 4,6 milioane, atingând 40,8 %⁵, și până în 1980 cu încă 2,7 milioane, atingând 49,6 %. Această nouă populație urbană, strămutată în 20 de ani, reprezintă 7,3 milioane de locuitori din cei aproximativ 10 milioane⁴ de locuitori în orașe, respectiv mai bine de două treimi din total. În ultimii ani, creșterea este mai puțin semnificativă: după recensământul populației din iulie 1995, populația urbană se cifrează la 12,5 milioane, deci a înregistrat o creștere de doar 2 milioane și jumătate în 15 ani (dintr-o populație totală de 22.681.000, populația urbană reprezintă 55%)⁵. Marea majoritate a noilor orășeni locuiesc în cartiere de blocuri în care nu există biserică, nu funcționează o parohie și deci nu s-au format comunități. Se poate spune că tocmai această nouă populație ar avea mai acut nevoie de un element de coeziune care să-i contureze personalitatea colectivă și să o închege ca grup; dorința bisericii de a-și face simțită prezența după decenii de tăcere și de a-și întări relația cu credincioșii prin noi construcții.

În consecință, există o nevoie reală și un impuls psihologic de a construi biserici, neacoperite însă de experiențe recente (nici arhitectura de cult de secolul al XIX-lea, nici cea interbelică neputând să ofere modele viabile, așa cum s-a arătat) sau de analize critice și de materiale de informare suficiente. Experiența singurei țări ortodoxe unde s-a continuat construcția de biserici, Grecia, nu este utilă, pentru că și acolo s-a recurs în general la forme de arhitectură tradiționaliste.

1.3. O opțiune de studiu: expresivitatea arhitecturală în relație cu sistemul constructiv

Construcția de biserici a fost abordată aici considerând două caracteristici esențiale sub al căror semn se află: căutarea **expresivității arhitecturale** adecvate și a **sistemului constructiv** potrivit.

1.3.1. EXPRESIVITATEA – O NECESITATE, PENTRU CONSTRUCȚIILE DE CULT

Pentru că biserica este locul în care omul se reculege în sine, este locul în care credinciosul se întâlnește cu Dumnezeuul său, este locul în care se consumă actul Sfintei Liturghii, conform ritului creștin, în fața comunității de enoriași, expresivitatea arhitecturală reprezintă o necesitate, una dintre funcțiile sale majore. Biserica, fiind un loc sacru, este un spațiu încărcat de semnificații și simboluri care trebuie să se exprime prin formele propuse. O cale de a materializa sacralitatea conferită ritual este, printre altele și în primul rând ca importanță, arhitectura în sensul configurării spațiale și volumetrice (i se adaugă frescele, mozaicurile, vitraliile, icoanele, mobilierul, obiectele de cult etc., unele dintre acestea influențând anumite conformări arhitecturale sau ale spațiului și întreaga scenografie). Valențele estetice spațiale și decorative, dacă nu sunt un scop în sine, sunt un rezultat care s-a materializat în valori perene ce au însoțit istoria milenară a construcțiilor de cult creștin. Arhitectura sacră este concepută astfel încât să se adreseze atât afectului, cât și intelectului, ea avându-și rădăcinile în viața și spiritualitatea umană prin ceea ce depășește simpla referire la rațiune și funcțiune. Scopurile sale esențiale nu sunt formal-estetice, ci în primul rând mistice, chiar dacă edificiile de cult au suferit continuu influențe estetice datorate gusturilor epocilor istorice respective.

În momentul de față, se poate vorbi despre o criză a formelor expresive la construcțiile de cult, care își are începuturile în secolul al XIX-lea, dar care se face simțită foarte acut în prezent. A fost vorba, în primă instanță, de o tendință a arhitecturii ecleziastice de a se cantona în formulele tradiționale, tendință mai ușor depășită în construcția de biserici catolice, care au suferit modificări majore de-a lungul întregii lor istorii. Formele tradiționale nu au fost însă abandonate nici astăzi, în majoritatea cazurilor, în construcția de biserici ortodoxe. În paralel, la fel ca pentru bisericile catolice, apar soluții avansând forme ale arhitecturii contemporane și abordând deci problema unei construcții de cult de rit ortodox printr-un limbaj arhitectural innoitor. Cât de

potrivite sunt astfel de soluții din punct de vedere expresiv și constructiv este o chestiune discutabilă în întreaga lume creștină, indiferent de rit. Dificultățile de comunicare între cler și arhitecți sunt frecvente. Înțelegerea de către arhitecți a cerințelor de expresie conforme esenței de credință se arată a fi la fel de dificilă, ca și înțelegerea de către membrii clerului a mijloacelor expresive de care dispune arhitectura actuală, altele decât cele cunoscute lor prin precedente, precum și înțelegerea existenței altor valori decât cele derivând din estetica formei (de exemplu, frumusețea și adecvarea soluției constructive). Pentru moment, se poate vorbi cel puțin de faptul că multe din exemplele existente nu sunt convingătoare, și că problema dialogului bazat pe informarea părților a rămas încă nerezolvată.

În România de astăzi, amândouă tendințele amintite sunt prezente. Abordări tradiționaliste, care merg până la copii mai mult sau mai puțin fidele (în acest sens se poate aminti conviețuirea, deseori în aceeași localitate, a unui neobizantin inspirat din arhitectura Țării Românești cu un neomoldovenism, apărând în zone complet diferite în ceea ce privește tradiția istorică arhitecturală, ca de exemplu în Cluj sau Sibiu⁶), uneori la aceeași scară cu modelele lor, dar deseori mult mai mari, alternează cu forme îndrăznețe și insolite. Problema adecvării expresive și simbolice se pune la fel de acut cu cea a sistemului constructiv propus pentru a face față formelor arhitecturale avansate. Exemple interesante există desigur. Pot fi astfel amintite Biserica Martirilor din Timișoara (arh. Radu Mihăilescu) sau Capela Mortuară din cimitirul ortodox din comuna Chiajna (arh. Iulia și Florian Stanciu, Liviu Neaga și Haytham Zeki), dar este semnificativ faptul că acceptarea proiectelor respective, cel puțin în primele faze, nu s-a făcut cu multă ușurință.

1.3.2. RELAȚIA SISTEM CONSTRUCTIV – CONFIGURAȚIE ARHITECTURALĂ

Oricare ar fi tendințele stilistice sau teoretice ale unui moment istoric, omul trăind încă de la apariția lui într-un mediu anizotrop, dominat de atracția gravitațională, orice alcătuire

care este în perfectă și vizibilă concordanță cu acest fenomen este percepută ca ordonată și inteligibilă, în timp ce o contradicție a acestei legi universale este în mod automat de neînțeles și, prin aceasta, neliniștitoare. Configurarea arhitecturală este astfel indisolubil legată de conformarea sistemului constructiv. Biserica, fiind spațiul de adunare a unei comunități, excede ca dimensiuni edificiile obișnuite, iar realizarea de edificii de dimensiuni relativ mari și acoperirea deschiderilor importante au fost dintre cele mai dificile probleme cărora, în decursul istoriei, a trebuit să li se răspundă prin alcătuirea sistemului constructiv. Sistemele constructive au căpătat valențe de simbol.

S-a amintit că, actualmente, în România se asistă la o creștere semnificativă a dimensiunilor parohiilor. Acestui motiv obiectiv i se adaugă exemplul bisericilor ortodoxe mai recente, mai ales al bisericilor interbelice transilvănene și dobrogene. Acestea au apărut într-o atmosferă de entuziasm și eliberare spirituală asemănătoare celei de azi, datorate la vremea aceea dreptului proaspăt cucerit de populația românească de a-și construi lăcașuri de cult ortodoxe. Nevoii de a răspunde unei penurii reale i s-a răspuns prin edificii diferite de cele tradiționale, din celelalte regiuni românești. Construcțiile, în general de mari dimensiuni, biserici mitropolitane, episcopale sau destinate să deservească întregi cartiere sau orașe și nu, ca în tradiția extracarpatică, unități teritoriale parohiale, au dat naștere unei noi tendințe: cea a edificiilor grandioase de cult ortodox. Tendința a fost încurajată din motive politice. Dar grandoarea, nefiind o caracteristică a tradiției și spiritului liturgic ortodox, pare mai degrabă un împrumut din tradiția Occidentului. Uneori, în decursul istoriei, grandoarea bisericilor a fost expresia, prin forme arhitecturale, a unor orgolii exteriorizate în siluete maiestuoase. Marile edificii creștine au exprimat, rând pe rând, mândria împăraților Bizanțului, domnind peste întinse teritorii; a comunelor orașenești, libere și prospere, din Evul Mediu gotic; a Papilor luminați și culți din Renaștere; a ierarhilor catolici în fața Contrareforme; a statelor rusești în expansiune; a românilor

ortodocși uniți între granițele lor istorice etc. Uneori, și nu în ultimul rând, construcțiile au exprimat orgoliul ctitorilor. Această năzuință spre grandoare a fost unul din scopurile care au însuflețit și entuziasmat creatori, au trezit inteligențe, au mobilizat resurse și au marcat momente importante în istoria arhitecturii universale. În timpul Renașterii, o perioadă de comparativă scădere a necesarului de construcții religioase, Leon Battista Alberti dă glas unui alt tip de orgoliu: cel al creatorului, exprimându-se prin tratarea arhitecturală, și nu prin dimensiune. El își va semna numele la vedere pe fațada de la Santa Maria Novella și va scrie în legătură cu lucrările realizate de el pentru bisericile iubitelui său oraș natal: „Toate acestea mi-au dat și îmi dau cea mai mare satisfacție și senzațiile cele mai plăcute. Pentru că ele îl onorează pe Domnul, Florența și propria mea memorie”⁷. Mândria își va găsi expresia în bogăția decorației, ca în cazul Bisericii Mănăstirii Curtea de Argeș și celei din Iași, Trei Ierarhi, iar Ștefan cel Mare și Vasile Lupu vor atrage lauda contemporanilor și a urmașilor prin numărul de biserici ctitorite.

În marile momente ale istoriei arhitecturii, sau sisteme constructive noi au generat o expresivitate proprie, sau nevoia unei anume expresii a incitat tehnica de construcție. În binomul expresivitate arhitecturală – sistem constructiv nu se pune în fapt întrebarea care dintre elemente e determinant și care determinat. Între cele două există un continuu proces de *feed back*, datele rezultate dintr-un domeniu putând funcționa ca impulsuri pentru modificări în cel de-al doilea domeniu. Impulsul inițial a provenit succesiv din ambele domenii. Nu au fost rare cazurile din istorie când, la construcția unei noi biserici, s-au spart canoanele expresive și limitele tehnice existente anterior, s-a deschis drumul spre noi tehnici și concepții constructive, aceasta reprezentând un experiment îndrăzneț, inedit și revoluționar. Mai exact spus, șantierul bisericesc a fost câmpul experimental al inovațiilor tehnice, structurale și artistice timp de secole, până în perioada barocă inclusiv. În aceste condiții, fervoarea ctitorilor, bogați mecena sau umili membri ai parohiilor, se împletea fericit cu performanța realizărilor tehnice ale constructorilor. Chiar dacă